

گۆرپانە دەنگىيەكان

خۇشناو عزیز خەمەنەمىن

ماستەر لە مۇرفۇسېنتاكسى زمانى كوردى

فاكەلتىي پەروەردەى بنەرەت - زانكۆى راپەرىن

لەگەل ئەوھى زۆربەى زمانەوانان و زمانناسان وەك تەنىكى داخراوى ئالۆز و رېكوپىنك سەيرى زمان دەكەن، بەلام بەردەوام زمان لە گۆرپاندايە، چونكە گۆرپان ياسايەكى ئەزەلى ئەم سەروشتەيە و بارى ئىستاي ھەر شتىك لە ھى ھەر كات و سەردەمىكى دىكە جىايە، لەو گۆرپانانەى كە لە زمانىشدا پروودەدەن پىويستى رەچاوى ئەم خالانەى خوارەو بەكەين:

1. گشت زمانەكانى جىهان لە گۆرپاندان و لە تواناي كەسدا نىيە ئەم گۆرپانە بوەستىنەت.
2. مەرج نىيە گۆرپان زمان بەرەو تىكدان و ھەلۆەشانەوە ببات، بەلكو گۆرپان لەوانەيە زمان ئاسانتر بكات و وزەپارىزترى بكات.

3. گۆرپانى ھەر زمانىك بەپىي ياسا و دەستورە و لە خۆوہو بى سەرەو بەرە و ھەپمەكى نىيە.
4. زمان زۆر لەسەرەخۆ دەگۆرپەت و ھەر گىز قسە پىكەرانى ھەستى پىناكەن، ئەو زمانانەى لە قۇناغەكانى پىشووفا لە نووسىندا پارىزراون ئەم گۆرپانە بە ئاسانى دەردەخەن.

بە كورتى دەتوانىن بلىين: زمان پىچەوانەى شارستانىيەت و تەكنەلۆژىايە، زمان تا بەرەو دواوہ بگەپىنەوہ ئالۆزتر دەبىت، بەلام لە شارستانىيەت پىشكەوتندا تا بەرەو داھاتوو ھەنگاو بنىن ئالۆزتر دەبىت.

گۆرپانىش لە ھەموو ئاستەكانى زماندا (فۆنەتىك ، فۆنۆلۆجى ، مۇرفۆلۆجى ، سىنتاكس ، سىمانتىكا) پروودەدات و، لە ھەر ئاست و لقتىكى زمانەوانىدا چەند شىوہىەكى گۆرپان بە دى دەكرىت... .
ئىمە لىرەدا و لەو باسە كورتەدا كار لەسەر ئەم گۆرپانانە دەكەين كە لە (دەنگسازى)دا پروودەدەن، چونكە ئەم ئاستەى زمان لە ھەموو ئاستەكانى دىكە زىادتر روبەرووى گۆرپانكارى دەبىتەوہ و، زۆرتر و زىاتریش ھەست بەو گۆرپانانە دەكەين، ئەم دياردە و گۆرپانانەش لە زۆربەى زمانەكانى جىھاندا ھەستىان پى دەكرىت.

دەنگەكانى زمان لە ئەنجامى لىكدان و كەوتنەپال يەكيان كارلىك دەكەن. دەنگ ھەيە سىماى دەگۆرپى، ھەيە دەتويتەوہ يا دەقرتەت، ھەشە لەگەل دەنگى دىدا ئاويتەدەبى و دەنگى سىيەم دەھىنەتە كايەوہ، ئەم كارلىككردنە ھەمووى بە ھۆى دەستەيەك ياسا دەھىتە ئەنجام كە بە ياسا فۆنۆلۆجىيەكانى زمان ناسراون... .

ئەم گۆران و تۈنەۋە و پەيدا بونى دەنگەش زۆربەى كات لە كاتى لىكدانى دوو مۇرفىم يان زياتر پۈۋدەدات كە ئەمەش بە (مۇرفۇفونىم) ناۋدەبرىت، چونكە گۆرانەكە لە ھەردوۋ ئاستى (مۇرفۇلۇجى) و (فۇنۇلۇجى) دايە پەيدا بونى ئەم گۆرانكارىيانەش بۇ دووركە وتتەۋەيە لە دروستبونى:

1. ھىشۋە بزۈين چونكە ياسايەكى بنەرتى زمانى كوردىيە، كە دوو بزۈين لە تەك يەكەۋە نايەن.

2. ھىشۋە كۆنسانت چونكە دركاندى قورس و گرانە

3. ھەروەھا پاراستن و گەرانەۋەى وزە و كات لە كاتى ئاخاوتندا.

4. ئاسانكارى و ھارىكارى ئەندامەكانى ئاخاوتن.

لىرەۋە ھەۋلەدەين بە پىي تۈنست ھەريەكە لەو كارلىككردنەى دەنگەكانى زمان بخەينەپوۋ و، بە نمونە و لىدوانى پىۋىستىش پوۋنيان بكەينەۋە...

گونجان يا گۆران

برىتتە لە گۆرانى دەنگىك بۇ ئەۋەى لە دەنگىكى دراوسىي خۋى بچىت، مەبەست لە گونجانىش ئاسانكردنى دركاندە، ھۆى پوۋدانى ئەم دياردەيەش بە گشتى دەگەرپتەۋە بۇ بارودۇخى ئەندامەكانى ئاخاوتن، واتە رىكخستن و گونجاندى جوۋلاندىنەۋەى ماسولكەكان لە كاتى دركاندى دەنگەكان دەبىتە ھۆى ئەم گونجانە لە نىۋ دەنگە دراوسىكاندا... گونجانى دەنگەكانى زمانى كوردىش بەم شىۋەيە:

يەكەم: گونجانى كۆنسانتەكان

گۆرانى كۆنسانتەكان دەتوانىن بەم شىۋەيە باس بكەين:

1. گونجانى تەۋاۋ: لەم جۆرە گونجانەدا دەنگىك دەگۆرپت بۇ ئەۋەى بە تەۋاۋى لە دەنگىكى دىكە بچىت، واتە دەنگى كارتىكراۋ دەگۆرپت بۇ دەنگى كارتىكردوۋ، ئەمەش بۇ ئەۋە دەھىتەكايەۋە، تا كەمترىن تىن بەكاربىت، بۇ نمونە:

لە شىۋەزارى (سلىمانى)دا دەنگى [م]ى گر لە پاش دەنگە لوتىيەكانى [م] و [ن] بە تەۋاۋى دەگۆرپت:

لىم دا ————— < لىم ما

كتىبەكەم پىشان دا ————— < كتىبەكەم پىشان نا

لەم نمونانەى پىشۋە گونجانەكە بەرەۋ پىشەۋەيە، واتە دەنگى پىشەۋە كارى لە دەنگى دواۋە كردوۋە، ھەندىكجار دەنگى دواۋە كار لە دەنگى پىشەۋە دەكات و دەيگۆرپت، واتە گۆرانەكە بەرەۋ دواۋەيە، بۇ نمونە:

سەرت داگرە ————— < سەرد داگرە

لەگەلت دىم ————— < لەگەلد دىم

2. گونجانى ناتەۋاۋ: لەم گونجانەدا بەشىك لە دەنگىك، واتە سىفەتىك لە دەنگەكە دەگۆرپت بۇ ئەۋەى جۆرە گونجانىك لەگەل ئەۋ دەنگەى كارلىكردوۋە پەيدا بكات، ئەم جۆرە گۆرانەش لەم بارانەى خوارەۋەدا بەدى دەكرىت:

أ. گونجان له پرووی گری دهنگه وه:

واته گورانی دهنگیکی کپ به دهنگیکی گر بو ئه وهی له گهل دهنگیکی دیکه دا بگونجیت له پرووی گرییه وه، ئه مهش له ئه نجامی په یدابوونی ژینگه یه کی دهنگییه وه دروست ده بیت، بو نمونه:

پاش + نویت ← پاژ نویت

ههشت + ده ← ههژ ده

دهست + گا ← دهزگا

خواستن ← خوازتن / دهخوازی

ب. گونجان له پرووی کپییه وه:

ئه م گورانه پیچه وانه ی گورانه که ی پیشتره، واته گورانی دهنگیکی گر به دهنگیکی کپه، به مه بهستی گونجان له گهل دهنگیکی دیکه دا له سیفته تی کپیدا، ئه م گورانهش دیسانه وه به هوی کارتیکردنی ژینگه ی دهروپشتی دهنگه گوراوه که یه ، بو نمونه:

چی بکم ← چی پکم

رؤژتان باش ← رؤژستان باش

پ. گونجان له روی قهله وییه وه:

مه بهستی لی گورانی دهنگیکی سوک بو قهله وه، به مه بهستی گونجان له گهل دهنگیکی دیکه له سیفته تی قهله ویدا، دهنگی قهله و کارده کاته سهر دهنگه کانی دهروپشتی خویان و سیفته تی قهله ویان پیده به خشیت، بو نمونه:

له گهل دهنگی [ل] ی قهله و: سه لته ، گالته ، سه لته

له گهل دهنگی [ر] ی قهله و: ته ر ، په ر ، که ر

ت. گونجان له پرووی لیوخر بوونه وه:

لیره دا ئه و دهنگه کونسنانته ی لیوخر بوونه وهی له گهل دا نییه، درکاندنیان دهگوریت بو ئه وهی له گهل دهنگیکی دیکه دا بگونجین له سیفته تی لیوخر بوونه وه دا، بو نمونه:

کور ، قول ، دو

دهنگی [ک] و [ق] و [د] له م وشانه دا له کاتی درکاندنیاندا سیفته تی لیوخر بوونه وه وهرده گرن.

دووه م: گونجانی قاوله کان

گورینی دهنگیکی قاول به دهنگیکی دیکه یه، هوی ئه م گورانهش ژینگه ی دهروپشتی قاوله که یه، به واتایه کی دیکه ده توانین بلین: گونجانی دهنگه قاوله کان گونجانیکی ته واوه، به جوریک دهنگیک به ته واوه تی به دهنگیکی دیکه دهگوریت، بو نمونه:

✍ گۆرانی دەنگى [و] بە دەنگى [و] شىۋە بزوين (نېمچە كۆنسنانت) كاتىك جىناۋى (ات)ى كەسى سىيەمى تاك دەچىتە سەر ئەو رەگە رانەبردووانەى كۆتاييان بە دەنگى [و] ھاتوۋە:

دەرۆ + ات ← دەروات

دەخۇ + ات ← دەخوات

✍ ھەروەھا گۆرانی دەنگى [ى] كۆتايى وشە و [ە] سەرەتاي مۆرفىمى ناسياۋى بە دەنگى [ى] كاتىك مۆرفىمى (ەكە) ناسياۋى دەچىتە سەر ئەو ناوانەى كۆتاييان بە دەنگى (ى) ھاتوۋە:

كانى + ەكە ← كانىكە

ماسى + ەكە ← ماسىكە

سوان يا لەنيوچوونى دەنگ

مەبەست لەم گۆرانه دەنگىيە سووانى دەنگىك يان زياترە بە مەبەستى ئاسانکردنى دەربرين، ئەم جۆرە گۆرانهش لە ئەنجامى ژىنگەيەكى فۆنۆلۇجى تايبەتەوۋە دىتەكايەوۋە، دەتوانين ئەم دياردەش ، واتە سووانى دەنگ بەم شىۋەيەى خوارەوۋە دەستنىشان بکەين:

يەكەم: سوان (لەنيوچوون)ى كۆنسنانتەكان

توانەوۋە يا لەنيوچوونى دەنگە كۆنسنانتەكان لەم شوينانەدا بەدى دەكرىت:

أ. لە سەرەتاي وشەدا

لېرەدا دەنگىكى كۆنسنانت لەسەرەتاي وشەدا لەنيوۋەچىت بۆ ئاسانى دەربرين، يان ھەندىكجار لە ئەنجامى پەلەکردن بە تايبەتى كە دوو دەنگى كۆنسنانت لەسەرەتاي وشەدا بە سەريەكەوۋە دىن ، بۆ نمونە:

ددان ← دان

ھوشيار ← وشيار

ھوشتر ← وشتر

ببە بە پياو ← بە پياو

ب. لە نيۋەراستى وشەدا

ھەندىكجار دەنگىكى كۆنسنانت يان زياتر لە نيۋەراستى وشەدا لەنيوۋەچىت، ئەمەش لە ئەنجامى لىكدانى دوو مۆرفىم يان زياتر بۆ ئەوۋەى ھىشوۋە كۆنسنانت دروست نەبىت، چونكە ھىشوۋە كۆنسنانت دركاندىنى قورس و گرانه، ئەم دياردەيەش لەم نمونانەى خوارەوۋە دەخەينەرۋو:

✍ لەنيوچوونى مۆرفىمى (ب)ى داخووزى لە كارى داپىژراۋ و لىكدراۋدا

ھەلگرت ← ھەلگىرە ← ھەلگىرە

دانیشتن ← دابنیشنه ← دانیشنه
بی دهنگبوون ← بی دهنگ ببه ← بی دهنگ به

✍ له نیوچوونی مؤرفیمی (ب) ی ریژهی دانانی ، بۆ نمونه:

بم خواردبایه ← بم خواردایه

✍ سوانی دهنگی [ت] له م وشانهی خواره وهدا:

دهست مال ← دهسمال

دهست گر ← دهسگر / دهزگر

✍ له نیوچوونی دهنگی [د] به شیوهیهکی فرهوان، به تایبهتی له ناوچهی سلیمانیدا، بۆ نمونه:

مندال ← منال

خودا ← خودا

✍ له نیوچوونی دهنگی [د] له پاشبهندهکاندا:

له هاویندا ← له هاوینا

له شهودا ← له شهوا

✍ له نیوچوونی دهنگی [ک] له ههندیك وشهدا ، كه كۆتاییان به دهنگی [ک] دیت و، ئەو وشهیهی كه به

دواشیدا دیت هه به دهنگی [ک] دهست پیدهكات:

چاك + كردن ← چاكردن

پاك + كردن ← پاكردن

✍ ههروهها سوانی دهنگی (ك) ی وشه ی (چاك) كاتيك دهكریته پله ی بهراورد:

چاك + تر ← چاتر

✍ له نیوچوونی دهنگی [ه] له ههندیك وشهدا ، بۆ نمونه:

ههلهات ← ههلات

بهینه ← بیته

✍ سوانی دهنگی پیتته لگری [ئ] له زۆربهی ئەو حاله تانهی كه [ئ] ی پیت هه لگر دهكه ویتته نیوه پاستی

وشه وه:

ماست + ئاو ← ماستاو

گول + ئو ← گولو

له + ئهوي ← لهوي

پ. له كۆتايى وشەدا

لەم جۆرە گۆرپىنەدا دەنگىكى كۆنسانت لە كۆتايى وشە يان مۆرفىم دەسويىت بۆ مەبەستى ئاسانى دەربېرىن، ھەندىك لەو لەنيوچوونانە:

✍ لەنيوچوونى دەنگى [ت] لە جىناوى كەسى سىيەمى تاك (ات/يت) ، بۆ نمونە:

دەخوات ← دەخوا

دەنوسىت ← دەنوسى

✍ لەنيوچوونى دەنگى [ك] نىشانەى نەسىاوى و ناسىاوى:

پىاويك ← پىاوي

پىاوهكە ← پىاوه

دووم: سوان (لەنيوچوونى)ى قاوئەكان

كاتىك دوو مۆرفىم يان زياتر لىكەدەرىن و دوو قاوئ دەكەونە تەك يەكەوہ قاوئىك لەنيودەچىت بە تايبەتى قاوئى بېھىز، ھەروەك ئەم نمونانەى خوارەوہ:

✍ كاتىك مۆرفىمى (ان)ى كۆ دەخريتە سەر ئەو ناوانەى كوتاييان بە قاوئى (ە) ھاتوہ:

پەنجەرە + ان ← پەنجەران

✍ لەنيوچوونى دەنگى [ە] لە رەگى ئەو كارانەى كە (ات)ى كەسى سىيەمى تاك وەردەگرن:

دە + گە + ات ← دەگات

دە + كە + ات ← دەكات

✍ ھەروەھا سوانى دەنگى [ە]ى كۆتايى پيشناوى (لە) و (بە) كاتىك بە وشەكانى (ئېرە ، ئهوي ، ئەو ، ئەم...تاد.) يەوہ دەلكين:

لە + ئېرە ← لېرە

بە + ئەو ← بەو

پەيداوونى دەنگ (نەگونجان)

ئەم گۆرانە دەنگىيەش لە دەنگە كۆنسانت و قاوئەكاندا روودەدات، بەم شىوہيە:

يەكەم: لە دەنگە كۆنسانتەكاندا:

له هه‌ندیک باردا دوو دەنگی وهک یهک، که له پال یه‌کدیدا دهردهکه‌ون یه‌کیکیان ده‌گوریت به ده‌نگیکی دیکه یا ده‌نگیک ده‌چیته نیوانیانه‌وه، ئەمەش له‌بەر قورسی درکاندنێ ئوو دوو ده‌نگه‌یه به‌سەر یه‌که‌وه، جاری واش هه‌یه نه‌گونجان یا له‌نیوچوونی ده‌نگه‌کان ده‌بیته هۆی لیلی واتایی و په‌یدا‌بوونی هاوبیژی (هاوپیت) له‌ فەرهنگی زماندا، بۆ نمونه:

کاری (بردن) که به‌هۆی مۆرفیمی (ر)ی نادیارى و (ا)ی کاتی رابردوو ده‌کریته نادیار

بر + ر + ا ← بررا

لیرده‌دا بۆ ئاسانی و سووککردنی دهربرین ده‌نگی (ر) له‌نیو ده‌چیت و ده‌بیته (برا) له‌گه‌ل ناوی (برا)دا ده‌بنه هاوپیت، بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و جوړه ئالۆزییه له‌ واتادا په‌یدانه‌بیت زورجار ده‌نگیک له‌ نیوان هه‌ردوو ده‌نگه‌ لیکچوه‌که په‌یاده‌بیت و به‌م شیوه‌یه‌ی لیدیت :

بر + د + ر + ا ← بردرا

دووه‌م: له‌ ده‌نگه‌ ئاوه‌کاندا:

به‌ هه‌مان شیوه‌ی ده‌نگه‌ کۆسنانه‌کان، که دوو مۆرفیم یان زیاتر لیکده‌درین دوو ئاوه‌ ده‌که‌ونه ته‌ک یه‌که‌وه ده‌نگیکی نیمچه کۆسنانت هه‌ردوو ئاوه‌که‌ لیک جیا ده‌کاته‌وه، به‌ زۆریش [ی] و [ر] و [ت] ئەم ئه‌رکه‌ ده‌بینن، له‌ راستیشدا په‌یدا‌بوونی ئەم فۆنیما نه‌ بۆ دوو هۆی سه‌ره‌کی ده‌گه‌ریته‌وه:

1. دوورکه‌وتنه‌وه له‌ دروستبوونی هیشوو ئاوه‌ یا ئاوه‌ی دوو لایه‌ن (دیفسو‌نگ).

2. بۆ پاراستنی ئاوه‌کان له‌ سووان و گۆرانیان

☞ ده‌نگی [ی]ی (نیمچه بزوین) له‌م بارانه‌دا به‌ دیارده‌که‌ویت:

✍ کاتیک (ه)ی کاری ناته‌واو به‌ دوا‌ی ئه‌و وشانه‌ی کۆتاییان به‌ بزوین هاتوو ده‌لکیت:

ئه‌وه ده‌رگایه.

ئه‌وه کانیه.

✍ هه‌روه‌ها کاتیک ناویک کۆتایی به‌بزوینی (ا) هاتبیت و به‌ مۆرفیمی (ان) کۆبکریته‌وه، وه‌ک:

مامۆستا + ان ← مامۆستایان

چرا + ان ← چرایان

☞ ده‌نگی [ر]ش له‌م بارانه‌دا په‌یدا ده‌بیت:

✍ هه‌ندی‌کجار به‌ تابه‌تی له‌ کاتی لکاندنێ پاشگری (هوه‌/وه) به‌ په‌کی ئه‌و کارانه‌ی که کۆتاییان به‌ ئاوه‌ هاتوو (به‌ مه‌رجیک کاره‌که داخواری بیت) ده‌لکیت، ده‌نگی [ر] له‌ نیوان هه‌ردوو ئاوه‌که‌ په‌یدا ده‌بیت، وه‌ک:

ب + که + وه ← بکه‌روه

ب + خو + وه ← بخۆروه

ھەرچى دەنگى [ت]شە ئەوا بەم شىۋەيە لە نىۋان دوو قاولدا پەيدادەبىت، بۇنموونە:

كاتىكى پاشگرى (هوه /وه) دەلكىت بە كارى رابردووى تەواوہوہ

ھات ← ھاتوہ ← ھاتوہتەوہ / ھاتۆتەوہ

برد ← بردوہ ← بردوہتەوہ / بردۆتەوہ

جىگۆركى دەنگ

لېرەدا دوو دەنگ يان دوو بېرگە جىگاكانيان دەگۆرنەوہ، ھەندىكجارىش وشەكە بە ھەردوو شىۋەكەي لە يەك زاردا دەبىنریت، ھەندىكجارىش وارپىكەدەكەوئى ھەر شىۋەي دەكەوئتە زارىكەوہ، بۇ نموونە

تەرزە ← تەرزە

بەفر ← بەرف

روانين ← نوارين

رپين ← فرين

ھەندىكجارىش ئەو جىگۆركىيە پىۋەندىي بە چىنى كۆمەلايەتى و ئاستى رۆشنىبىرىيەوہ ھەيە، بۇ

نموونە:

جوعمە ← جوعمە

روبع ← روعب

لەعە ← نەعە

دەنگگۆركى

ئەم دياردەيە ھەمان دياردەي گونجانى تەواوى كونسانتتەكانە، بە جۆرىك دەنگى ھەندى وشە لە قسەي ھەندى كەسدا دەگۆرپىت بە دەنگىكى دىكە بى ئەوہى ئەو گۆرانە بىتتە ھۆي گۆرانى واتاى وشەكە، يان بە واتايەكى دىكە ھەمان وشە لە دوو فۆرمى جياوازدا دەبىنریت، بۇ نموونە:

ئەسپ ← ھەسپ

سوور ← سۆر

دامين ← داوين

سەرچاوهكان

كتیبهكان:

1. پۆژان نوری عبدالله ، فهرهنگی زمان و زاراوه‌سازی کوردی ، چاپی یه‌که‌م ، خانە‌ی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی چوارچرا ، سلیمان‌ی ، 2007.
2. عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی (پ.ی) و ئەوانی دیکه ، فۆنه‌تیک و فۆنۆلۆجی ، چاپی یه‌که‌م ، له بلاوکراره‌کانی ناوه‌ندی ئاویر بۆ چاپ و بلاوکردنه‌وه ، هه‌ولیر ، ۲۰۱۳.
3. محهمهد مه‌عروف فه‌تتاج ، زمانه‌وانی ، چاپخانه‌ی دارالحکمه ، به‌غداد ، 1990
4. نه‌ریمان عه‌بدوڵلا خۆشناو (د.) ، ده‌نگسازى ، چاپخانه‌ی شه‌هاب ، هه‌ولیر ، 2013

گۆڤار و پۆژنامه‌كان:

1. وریا عومەر ئەمین (پ. د) ، فۆنۆلۆجی ، گۆڤاری کاروان / ئەمینداریه‌تی گشتی بۆ پۆشنییری لوان ، ژماره (20) ی سالی (1984)
2. _____ ، فۆنه‌تیک و فۆنۆلۆجی ، گۆڤاری کۆری زانیاری عیراق / ده‌سته‌ی کورد ، ژماره (20) ی سالی (1989)
3. _____ ، ئه‌لۆمۆرف و جۆره‌کانی ، پۆژنامه‌ی عیراق ، ژماره (406) ی (1990/10/31)
4. _____ ، یواری زمانه‌وانی و ئاسته‌کانی شیکردنه‌وه ، گۆڤاری ئەکادیمی ، ژماره (5) سالی (2006)

وانه‌ی زانکۆیی:

1. عومەر مه‌حمود که‌ریم (د.) ، وانه‌ی (ده‌نگسازى) قۆناغی یه‌که‌م ، کۆلیژی زمان / قه‌لادزی ، زانکۆی کۆیه ، 2005 – 2006.

تێبینی:

نموونه و ژماره‌ی گۆڤاره‌کان له‌وه زۆرترن. به‌لام نیه‌مه لی‌ره‌دا له‌به‌ر سنووری نووسینه‌که ته‌نیا نه‌وانه‌ی زۆر دیارن تۆمارمان کردوون.